

Végel László

A KISEBBSÉGEK KÖZÉP-KELET-EURÓPAI KÜLDETÉSE

Napjainkban tanúi vagyunk a századvégi közép-kelet-európai értelmiség szenvedélyes önazonosság-keresésének. Kedvező jelet látunk ebben a törekvésben, mert szélesebb (tehát európai) távlatokban gondolkodva kutatja az önazonosságot. Jó érzéssel ismerte fel, hogy nemcsak a politikában kell megtalálnia önmagát. Havel és Konrád egyaránt *antipolitikáról* beszél. Mi ezúttal arra keresünk választ, milyen esélye van a *kisebbségi antipolitikának* Közép-Kelet-Európában.

Az éppen előttünk lezajló társadalmi változások bizonyítják, hogy ebben a térségben az értelmiségi önvizsgálat érzékenyen előrejelezte a „békés forradalmat”, amely szelíd, de viharos erővel hatott. Ez a vihar megtisztította a levegőt; régi, rozoga épületeket sodort el, de mindaddig csak a politikai életben hatott. Sok akadályt ledöntött, de feltárta az eddigi pusztaságot, szellemi sivárságot is. Azt a pusztaságot, amelyet csak ezután kell megtermékenyíteni. E nélkül a közép-kelet-európai térségben legfeljebb az egydimenziós politikai demokrácia születhet meg, de ez önmagában még nem ad megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy milyenek lesznek ennek a demokráciának a polgárai. Maga a politikai szerkezet csak részben orvosolja a régi sebeket. A felszínen végigsepert a politika vihara, a talaj mélyén történelmi értékek rejlenek, amelyek csak akkor lesznek korszerűek, ha nem maradnak archeológiai fétisek, hanem új energiákká válnak, vagyis ha az új politikai keretekben kialakuló közösségek szellemi vagyis minőségi reformot is vállalnak. *Ezt a szándékot nevezem antipolitikának.* A jelen pillanatban a közép-kelet-európai közösségek elsősorban *a nemzetállam érvényesítésével*, annak kritikátlan dicsőítésével foglalkoznak, ami azt jelenti, hogy a közép-kelet-európai megújulás még politika burokban, vagyis a kezdet kezdetén áll.

Közép-Kelet-Európában a legszentebb eszmény és a legnagyobb mártír a nemzetállami ember lett. De ne feledjük el, ez is *állami ember*, akit elsősorban nem saját személyi autonómiája, hanem a *nemzeti érdekek sokszor tekintélyelvű* szolgálata mozgósít.

Nincs szándékomban senkit letéríteni erről az útról, annál is inkább, mivel megjelenését szükségszerűnek tartom. De ennek a helyzetnek az állandósulása a közeljövőben egy *újkonzervatív* Közép-Kelet-Európát eredményez.

Lehetetlen felsorolni az előttünk álló politikai feladatokat. Az európai modell érvényesítését közvetlen és gyakorlati célnak tartom, s úgy vélem, ezeknek az új politikai formáknak a kialakításával olyan feladatokat vállaltunk, amelyeknek a buktatóival nem is vagyunk még tudatában. Ezért óhatatlanul szembe kell néznünk a kérdéssel, miként alakítjuk át a nyugat-európai politikai normákat közép-kelet-európai arcúvá. Ezzel feltárul előttünk a globális szellemi önazonosság megfogalmazása.

Közép-Kelet-Európa szellemi térképét jelentős kortárs-értelmiségiek kísérelték meg korszerűen meghatározni. Miközben reményfosztottan éltek, gondolataikkal anticipáltak. E térség szellemi önazonosságát vagy átmenetinek tartották vagy pedig nosztalgikus felhangokkal, de mégis kételkedtek lehetőségében. Vagy pedig sajátos, de mielőbb meghaladásra váró peremvidéki képződményt láttak benne. Gondolataikban gyakran megjelenik a feltételezés, hogy fantazmagorikus zsákutcában tévedtünk el, amelyben háttal állunk egy álomnak. Gondolunk elsősorban Danilo Kiš, Konrád vagy Kundera munkásságára.

Ezek az értelmiségiek az egypártrendszer ideológiai és kulturális modelljeivel szembeszegülő ellenzéki magatartást, a tragikus önazonosságvesztést vagy pedig az aktív kívülállást vallották kiemelkedő értékeknek. A hangsúly tehát a *független, ellenzéki, a demokratikus gondolkodáson* volt. Az ideológiai béklyókat felszabadító *általános emberi emancipáció* kerül előtérbe. Tiltakoztak az előttünk elterülő romhalmaz ellen, amelynek már nem volt semmiféle alapja. Mindebből azt a tanulságot vonták le, hogy a hagyományos közép-kelet-európai értékek felmorzsolódtak, ezt a térséget az azonosságvesztésből fakadó kényszerű azonosságtrauma, a ki nem teljesedett történelem végzete vagy pedig a hiányérzet pántjai kapcsolják össze. Tehát a *negatív értékek* képviselik a sajátosságot. Ezek a jellemző vonások azonban átmenetiek, ami azt jelenti, hogy az identitástudat fájdalmas sebhely, s ha egyszer ez a seb begyógyul, akkor Közép-Kelet-Európa elveszti sajátosságát, ami magától értetődő, hisz a sajátosságok antidemokratikus, feudális, fejlődésképtelen hagyományból tevődtek össze.

Ez a várva-várt gyógyulás azonban előbb kezdődött, mint hittük, és féltő, hogy tanácstalanul állunk előtte. Eddig az volt a kérdés, miként lehet szívósan ellenállni a katonai, a politikai, az ideológiai megosztottság szellemének. Ez az ellenállás volt a legfontosabb metafora, amelynek keretében legfeljebb arról lehetett álmodozni, miként lehetne *érezsteleníteni* a jaltai kés okozta sebhelyeket.

A változás tervét az ellenzéki értelmiség tervezte, de a tervet jórészt a *nemzetközpontú polgári réteg* váltotta valóra. Ebben a folyamatban roppant nagy energiák szabadultak fel, ennek hatása alatt a nemzeti érdekeket spontán módon előtérbe helyező középpolgárság ideiglenes szövetségre lelt a nem nemzetközpontú stratégiában gondolkodó kritikai értelmiségi réteggel. A szövetség jellegét az is meghatározta, hogy a változások előbb következtek be, mint legelszántabb hívei remélték. Egyszóval: felkészületlenül ért bennünket. Éppen ezért időszerű a közép-kelet-európai sajtóságok újbóli átgondolása *Mi ma ennek a fogalomnak a pozitív tartalma?* Rendelkezik-e egyáltalán pozitív értékekkel? Milyen esélye van egy olyan sajátos értékhalónak, amelyet nem a tör-

ténelmi nyomor kényszerűsége szült, hanem az itt élő népek szabadelvű hagyományában rejtőzik?

Kérdésünk joggal tartalmaz némi aggodalmat. Ezek a hagyományok ugyanis nem képviselnek folyamatos történelmet, s időszakos megjelenésük is sok bizonytalan pontot tartalmaz. A bizonytalanságra jellemző, hogy például az említett mindenképpen demokratikus érzületű szerzők – s nemcsak ők, hanem a kérdés számos kiváló szakértője – alig vagy pedig nem foglalkoztak a közép-kelet-európai kisebbségek szerepével és helyével az új demokratikus átrendeződésben. Ez annál is inkább feltűnő, mert az egyik legbonyolultabb, legvitatottabb problémakört éppen ezek az etnikai csoportok képviselik. Ezt a reálszocialista ideológiák nem tudták megoldani, inkább elmérgesítették. Ugyanakkor az is közismert, hogy e régió egyik sajátosságát éppen ezek az etnikai csoportok képviselik. Külön nyomatékot ad a kérdésnek, hogy az átrendeződés után szinte napok alatt kiderült, hogy a *kisebbségi kérdés a közép-kelet-európai demokrácia leggyengébb láncszeme*. Bizonyos feszültségek csökkentek, vagy eltűntek, de helyükbe újak léptek. Félő, hogy rövid időn belül kiderül, a reálszocialista ideológiák felszámolásával még nem történt meg a közép-kelet-európai eltorzult történelmi hagyomány kritikai átértékelése. Az egyik ilyen torzulás mindenképpen a kisebbségi kérdés hagyományos szemlélete.

Úgy véljük, e kérdés minden vetülete nem tekinthető át politikai és jogi megközelítéssel, a szellemi és kulturális szempontoknak is érvényesülniük kell. S hogy a megannyi *rejtett dimenziót* érzékelhessük, el kell tűnődnünk, hogy a hagyományos nyugat-európai mércék segítségével lefektetett demokrácia-fogalom kellőképpen rugalmas-e a megfelelő diagnózisra. Bizonyára, hogy nélküle megoldhatatlan. De ha nem alkalmazzuk saját körülményeinkre, akkor félő, hogy az egypártrendszerű társadalmak betegségtünetei érzéstelenített formában gyűrűznek majd tovább, vagyis represszió nélkül kerül sorra a kisebbségek lassú elhalására a demokratikus nemzetállam bokrában. S ezzel elkezdődik – hogy Kunderát parafrázáljuk – Közép-Kelet-Európa *második tragédiája*.

Osztjuk Kundera véleményét, hogy Közép-Kelet-Európa *első tragédiája* a zsidók exodus, kiirtása volt. De azok az összekötő hajszálerék, amelyeket kiépítettek, formálisan nem semmisültek meg, csak nem működnek. Ezt a szerepet azonban idővel vállalhatják az egyelőre még félénken jelentkező, az európai modernizációs folyamatok peremére szoruló, azok elől óvatosan, védekezően meghátráló nemzeti kisebbségek. Közép-Kelet-Európa legnagyobb paradoxona az, hogy a megfélemlített, a görcsösen védekező, sokszor a hagyományelvűségbe bezárkózó nemzeti kisebbségekre hárult az összekötőszövet faladata. A dilemma érthető, hisz a kisebbségek történelmi tapasztalata egy lassú agóniát tételez fel, ami az elmúlt évtizedekben egyébként is felgyorsult: az összekötőszövet elsorvadása tehát evidens. Közép-Kelet-Európa második elszegényedése természetesen régi keletű folyamat, valóján a nemzetállamok militáns megszületésével egyidējű. Miközben a nemzetállamok hisztérikusan védik saját érdekeiket, öntudatlanul is rombolják a közép-kelet-európai önazonosságtudatot.

Ebben az ellentmondásban tárul fel a kisebbségek sajátos közép-kelet-európai küldetése.

A kisebbségek alapvetően, vagyis egzisztenciálisan megoldatlan helyzete meghiúsítja európai emancipációjukat, ennek az emancipációnak az elmaradása pedig eltorzítja a közép-kelet-európai nemzetállamok demokratikus esélyeit. A nemzeti kisebbségek helyzetét, státusát e térség országaiban különbözőképpen határozták meg. Az emberi jogok szempontjából találhatók *viszonylag* színvonalas megoldások, de továbbra is jellemzőek az emberi jogokat sértő helyzetek. De a színvonalas megoldások gyenge pontja, hogy a nemzetállamok pártállami változatai a nemzetállami logikával közelítették meg a kisebbségi kérdést, s nem a demokrácia ügyével azonosították. Az egypártrendszerű társadalmakban a demokrácia, a jogállamiság elsikkasztása eleve lehetetlenné tette a kisebbségi kérdés demokratikus kérdésként való tárgyalását. Sokszor a „pártállami esernyő” alól a kisebbségi elit szembe is került a demokrácia ügyével. Az új európai átrendeződés viszont szükségszerűvé teszi, hogy a kisebbségi kérdés a demokratikus stratégia fontos mozzanatát képviselje.

Az európai integrációban a kisebbségi kérdés nem elhanyagolható próbakő. Az integráció szelleme eleve feltételezi az általános, minden országra kiterjedő és egyaránt érvényes normák kidolgozását. Jelenleg ambivalens törekvéseknek vagyunk tanúi. A normákat meghozó államok megfelelően tartják viselkedésüket, az anyaországok pedig sok kifogást emelnek ellene. Gyakori, hogy egy ország mindkét szerepet vállalja, attól függően, hogy az adott pillanatban melyik helyzetből beszél. Feltűnik azonban, hogy a kisebbségi kérdés szorosan összefügg a demokrácia fokával. S e téren kikristályosodik az a nézet, hogy a demokratikus minőség egyik fontos ismérve a *pozitív diszkrimináció* alkalmazása. Politikailag ez célravezető megoldásnak ígérkezik.

Szellemileg viszont számos új kérdés vetődik fel. A kisebbségek saját államukban általában a szellemi, politikai, kulturális marginalizálódás útjára kényszerülnek. Ez a marginalizálódás lejátszódhat alacsonyabb vagy magasabb szinten vagy pedig a kényszerhelyzetre való válasz formájában. Az anyaországhoz való viszonylatban pedig olyan csoportot képeznek, amelyről *politikailag* kell gondot viselni, viszont kulturálisan inferiorikus szerepet szánnak neki. Elsősorban azt várják tőle, hogy az anyaország szellemi arculatának *utánczatai* legyenek. *A marginalizálódás folyamata itt is lezajlik.* Ezek a kultúrák tehát kétoldali félreértésnek vannak kitéve. A kisebbségi kultúra a maga autonóm, vagyis kisebbségi emancipáltságában mindeddig nem vált a közép-kelet-európai sajátosságok gerjesztőjévé.

Ez a feldaraboltság napjainkban is lehetetlenné teszi, hogy a kisebbségi kultúrák közép-kelet-európai érvénnyel emancipálódhassanak. A teljes értékű kisebbségi emancipáció, a *kettős identitástudat* elmaradása viszont (esetleg demokratikusabb feltételek között) további marginalizálódást eredményez, sérülékennyé teszi ezt a régiót.

A cél tehát nem az állam és az (anya)nemzet közötti bizonytalan ingadozás, a *sizofid kisebbségi állapot*, hanem a kisebbségi létezés kettős identitásának sajátos európai/–kozmozopolita meghatározása, amelynek eredményeképpen, az anyaországhoz és a saját államához való viszonyában termékeny és *alkotói* egyensúly alakul ki, amely nem csonkítja sem az állampolgári sem pedig a nemzeti hovatartozást. Vagyis, a jogegyenlőség mellett az antipolitika szellemében

ki kell alakítani azt a globális szellemi, kulturális stratégiát, amely a *kisebbséget mint kisebbséget* európai szinten emancipálja. Ez a heterogén, bizonyos fokig *hibrid kultúra* nyilvánvalóan európai távlatú kezdeményezést vállalhat magára.

Hogy ez tényleges szellemi lehetőség legyen, sajátos intézményes feltevételeket igényel. Ezért fontos lenne (1) állandó jellegű, kormányoktól független közép-kelet-európai kisebbségi kerekasztal létrehozása, amely rendszeresen napirendre tűzi a kisebbségek gazdasági, politika, kulturális állapotát, s új kezdeményezésekkel léphet fel az illetékes kormányok elé; (2) egy európai kódex kidolgozása a kisebbségről; (3) a kisebbségek európai kulturális integrációját szorgalmazó, a nemzetállamoktól független kulturális alap létrehozása.

Rezime

Misija manjina u centralno–istočnoj Evropi

Autor naglašava novi vid angažovanja nacionalnih manjina u evropskim procesima prestrukturiranja. Nakon promena u srednjoj i istočnoj Evropi se ispostavilo da se pitanje nacionalnih manjina pokazalo najslabijom karikom u lancu u toku demokratskih promena ovog regiona, koja deformiše i sam demokratski proces. Rešavanju problematike nacionalnih manjina mnogo bi doprinelo i to, ako bi svima postalo jasno da upravo ove etničke grupe mogu doprineti formiranju specifične centralno–istočne evropske svesti o identitetu, a njihova uloga bi mogla biti takva kakvu su imali, po Milanu Kunderi, Jevreji pre drugog svetskog rata. Nacionalnim manjinama predstavlja veliki paradoks što one moraju rešiti zadatak velikog otvaranja Centralno–istočne Evrope, uprkos tome što u interesu odbrane sopstvenog identiteta često pokazuju tendencije zatvaranja u sebe. Nakon raspada jednopartijskih društava, Centralno–istočna Evropa, koraknuvši na put demokratije, može da dokaže verodostojnost svojih namera upravo menjanjem ove situacije. Jedna od posledica toga je emancipacija nacionalnih manjina u Evropi.

Summary

The Mission of Minorities in Middle–Eastern Europe

The author emphasizes a new type of engagement of minorities in the European reorganizing processes. After the changes in Middle–Eastern Europe it has become evident that the question of minorities proved to be the weakest link in the chain in the course of democratic changes of this region, which deforms also the democratic process. It would be a great contribution to the solution of problems of minorities, if the fact would be recognized that exactly these ethnic groups could contribute to the formation

of specific identity consciousness of Middle–Eastern Europe and they could have a role like the Jews had had it, according to Milan Kundera, before the 2nd World War. It is a great paradox for minorities that they have to bear the task of realizing the great opening in Middle–Eastern Europe, however, at the same time, in the interest of defending their own identity, they give very often evidence of secluding tendencies. After the failure of one-party societies, Middle–Eastern Europe, entering the path of democracy can prove the truthfulness of their intentions, exactly by changing this situation. One of the consequences of this is the emancipation of minorities in Europe.